

به نام خدا

۱.۱۱۱.

۸۷/۱/۱/۳۹۷۹
۸۷/۱/۱/۸

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

رساله جهت اخذ مدرک دکتری
رشته زبان‌شناسی همگانی

عنوان رساله

نگاهی به عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر علی اشرف صادقی

استادان مشاور:

جناب آقای دکتر محمد دبیر مقدم

سرکار خانم دکتر ویدا شقاقی

نگارنده:

عادل رفیعی

سال تحصیلی

۱۳۸۶-۱۳۸۷

کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی
تاسیس ۱۳۵۲

۱۳۸۷ / ۱ / ۵

۱۰۱۱۵

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه

کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان:			نگاهی به عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی		
نویسنده / محقق:			عادل رفیعی		
مترجم:			-		
استاد راهنما:			آقای دکتر علی اشرف صادقی		
اساتید مشاور: آقای دکتر محمد دبیرمقدم خانم دکتر ویدا شقاقی اساتید داور: آقای دکتر ارسلان گلغام خانم دکتر شهلا رفیب دوست					
کتابنامه:			دارد		
واژه نامه:			دارد		
نوع پایان نامه:		☒ بنیادی		☐ توسعه ای	
		☐ کاربردی			
مقطع تحصیلی:			دکتری		
سال تحصیلی:			۱۳۸۶-۸۷		
محل تحصیل:		نام دانشگاه:		دانشکده:	
تهران		علامه طباطبائی		ادبیات فارسی و زبانهای خارجی	
تعداد صفحات:			۲۹۱		
گروه آموزشی:			زبان شناسی		
کلید واژه ها به زبان فارسی:					
اشتقاق، پسوند، واژه سازی، اسکلت معنایی، بدنه معنایی					
کلید واژه ها به زبان انگلیسی:					
derivation, suffix, word formation, semantic skeleton, semantic body					

چکیده

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

مقایسه تنها چند نمونه از کاربرد یک پسوند خاص و ملاحظه معانی و نقش‌های متنوع منسوب به آن در واژه‌های مختلف خبر از پیچیدگی عملکرد معنایی آن پسوند می‌دهد. علاوه بر معنی پسوند، می‌بایست دست کم برخی از مفاهیم متنوع در واژه‌های مشتق را ناشی از معنی پایه دانست. همچنین بخشی دیگر از معانی موجود در کاربرد یک پسوند را می‌بایست ناشی از پدیده واژگانی شدگی دانست. با این توصیف برای تعیین معنی پسوندهای اشتقاقی، جداسازی معانی و تعابیر ثانویه از معنی خود پسوند ضروری می‌نماید. پس از تعیین معنی یک پسوند لازم است چگونگی همنشینی آن با پایه، چگونگی تشکیل یک واحد ارجاعی و شرایط بالقوه برای ظهور معانی و تعابیر مختلف ثانویه در چارچوب یک نظام مورد بررسی قرار گیرد.

تعیین و توصیف عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی می‌تواند امکان دسترسی به تعمیم‌های احتمالی موجود در روابط بین پسوندها، رابطه پسوندافزایی اشتقاقی با دیگر فرایندهای واژه ساز از قبیل ترکیب، پسوندافزایی اشتقاقی و تبدیل را فراهم سازد. همچنین استخراج معانی و توصیف عملکرد پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی می‌تواند گامی در جهت رسیدن به کلیت کارکرد پسوندهای اشتقاقی در زبان‌هایی که از این ابزار در واژه سازی بهره می‌گیرند باشد. از سوی دیگر استخراج معانی و توصیف عملکرد پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی به ما اجازه تهیه ابزارگونه‌ای در واژه سازی را می‌دهد.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع چارچوب نظری و پرسش‌ها و فرضیه‌ها:

رساله حاضر به بررسی عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی می‌پردازد. در این رساله مدل معنایی اسکلت-بدنه لیبیر (۲۰۰۴) پس از بررسی دقیق و مشخص شدن نارسایی‌های اصلاح و تکمیل شده و در مطالعه پسوندافزایی زبان فارسی به کار گرفته شده است. در این رساله، برای پسوندهای اشتقاقی تنها به دو سطح معنایی با عناوین اسکلت معنایی و پوسته معنایی قائل می‌شویم، در حالی که واژه‌های زبان از سه سطح اسکلت، بدنه و پوسته معنایی برخوردارند. برای رسیدن به اسکلت معنایی پسوندها، ابتدا مقوله‌ها/زیر مقوله‌های معنایی ممکن با بهره‌گیری از مدل معنایی اسکلت-بدنه در اختیار قرار می‌گیرد تا متعاقباً با بررسی دقیق واژه‌های مشتق استخراج شده، نوع مقوله/زیر مقوله و لذا اسکلت معنایی هر پسوند تعیین شود. در این رساله علاوه بر تعیین اسکلت معنایی پسوندها، چگونگی همنشینی پسوند با پایه و تشکیل واژه مشتق و نیز چگونگی شکل‌گیری معانی و تعابیر مختلف منسوب به هر پسوند بررسی شده است. در نهایت با بهره‌گیری از مدل اسکلت-بدنه معنایی به تمایز بین پسوندافزایی اشتقاقی با ترکیب و تصریف پرداخته شده است.

در رساله حاضر پرسش‌های زیر مطرح می‌شوند:

۱. پسوندهای اشتقاقی از چه نوع معنایی برخوردارند؟

۲. وجود معانی و تعابیر مختلف در کاربرد یک پسوند ناشی از چیست؟

۳. پسوند اشتقاقی و پایه چگونه کنار هم تشکیل یک واحد ارجاعی را می‌دهند؟

فرضیه‌های مطرح شده در این رساله نیز عبارتند از:

۱. پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی عمدتاً فقط شامل معنایی می‌شوند که از آن با عنوان اسکلت معنایی نام خواهیم برد و معمولاً فاقد آن بخشی از معنی هستند که بدنه معنایی نامیده می‌شود.

۲. بخش عمده‌ای از معانی و تعابیر مختلف ناشی از کاربرد یک پسوند اشتقاقی حاصل تعامل معنی پسوند و ساخت موضوعی آن با معنی پایه و ساخت موضوعی پایه است.

۳. واژه مشتق حاصل همنشینی اسکلت معنایی پسوند با اسکلت و بدنه معنایی پایه است. تشکیل یک واحد ارجاعی با توجه به هسته بودن پسوند و هم‌نمایی شکل گرفته بین موضوع‌های پسوند و پایه به وجود می‌آید.

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه‌گیری و روشهای نمونه‌گیری، ابزار

اندازه‌گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها:

پس از تعیین چارچوب نظری لازم برای پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی فهرستی از پسوندهای اشتقاقی مورد مطالعه به دست داده می‌شود. ملاک انتخاب این پسوندها، حضورشان در دست کم دو اثر از سه اثر صادقی (۱۳۷۰-۷۲)، کلباسی (۱۳۷۱) و کشانی (۱۳۷۱) است. پس از

مشخص شدن پسوندهای اشتقاقی مورد مطالعه، با استفاده از فرهنگ بزرگ سخن (انوری) و فرهنگ معاصر فارسی (صدری افشار) به گردآوری نمونه کاربردهای هر یک از پسوندها مبادرت می‌شود. در ادامه سعی می‌شود اسکلت معنایی هر یک از پسوندها مشخص گردد. این کار از دو مسیر به صورت هم زمان انجام پذیر است: از یک سو با ارائه اسکلت معنایی در سطح جمله و واژه بر اساس معیارهای معنی شناسی دستوری محدوده معنی پسوند مشخص می‌گردد و از سوی دیگر با مقایسه معانی واژه‌های مشتق از یک پسوند آن دسته از مفاهیمی که تمامی موارد در آن مشترک‌اند از مفاهیمی که تنها در برخی نمونه‌ها ظاهر شده‌اند جدا می‌شوند. مفاهیم مشترک در تمام موارد آن‌هایی هستند که مستقیماً در اسکلت معنایی پسوند قرار دارند.

ت. یافته‌های تحقیق:

به طور کل می‌توان گفت با معرفی نظام مؤلفه‌ای جدیدی برای توصیف معنایی مقوله‌های عمده نحوی/ معنایی شامل اسم، فعل، صفت و قید، نتایج زیر به دست آمد:

۱. پسوند اشتقاقی یک صورت زبانی مقید است.
۲. پسوند اشتقاقی فاقد بدنه معنایی است اما از اسکلت معنایی و نیز غالباً پوسته معنایی برخوردار است.
۳. اسکلت معنایی پسوند اشتقاقی متشکل از مؤلفه یا مؤلفه‌های توصیف کننده و متمایز ساز مقوله‌های عمده نحوی/ معنایی است.
۴. پسوند اشتقاقی با جای دادن به پایه‌ای از نوع مشخص در لایه‌ای درون اسکلت معنایی خود، امکانی فراهم می‌سازد تا با بهره‌گیری از معنی پایه، بدنه معنایی جدید و لذا واژه‌ای جدید ساخته شود.
۵. استفاده از یک واژه موجود در زبان برای واژه‌سازی در انطباق با اصل اقتصاد زبانی است.
۶. در واژه‌سازی به کمک پسوندافزایی اشتقاقی معمولاً مقوله/ زیر مقوله پایه عوض می‌شود. با این حال هدف از پسوندافزایی را نمی‌توان تغییر مقوله/ زیر مقوله عنوان کرد، بلکه هدف اصلی از پسوندافزایی اشتقاقی واژه‌سازی است و تغییر مقوله/ زیر مقوله را می‌بایست نتیجه طبیعی این فرایند دانست.
۷. مرز بین دو فرایند واژه‌ساز اشتقاق و ترکیب ماهیتی خطی دارد.
۸. مرز بین دو فرایند واژه‌ساز اشتقاق و تصریف ماهیتی پیوستاری دارد.

ث. نتیجه‌گیری و پیشنهادات:

پیشنهادهایی برای مطالعات آتی:

۱. در رساله حاضر پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی در چارچوب نظریه معنایی اسکلت- بدنه مورد بررسی قرار گرفتند. بررسی نوع دیگر وندافزایی اشتقاقی، یعنی پیشوندافزایی، می‌تواند به روشن‌تر شدن عملکرد کلیت فرایند اشتقاق بیانجامد.
۲. بررسی پسوندافزایی اشتقاقی در زبان‌های دیگر به کمک نظام مورد استفاده در این رساله می‌تواند تکمیل یا تصحیح این نظام را به همراه داشته باشد. شناخت نوع معنی و نحوه عملکرد پسوندهای اشتقاقی زبان‌های دیگر گامی در راستای شناخت جهانی‌های این فرایند واژه‌ساز محسوب می‌شود.
۳. می‌توان از نظام حاضر در مطالعه فرایند ترکیب و نیز تصریف استفاده کرد.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان‌نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نمایم.

نام استاد راهنما: آقای دکتر علی‌اشرف صادقی

سمت علمی: استاد

نام دانشکده: ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

کتابخانه

رئیس کتابخانه

تقدیم به همسر م

فهرست مطالب

فهرست مطالب	.....	أ
سپاس‌گزاری	.....	ج
چکیده	.....	خ
جدول نشانه‌ها	.....	د

فصل اول: مقدمه	.....	۱
۱-۱ مقدمه	.....	۲
۲-۱ عنوان رساله	.....	۲
۳-۱ بیان موضوع	.....	۳
۴-۱ پرسش‌های رساله	.....	۵
۵-۱ فرضیه‌ها	.....	۵
۶-۱ هدف رساله	.....	۶
۷-۱ اهمیت رساله	.....	۶
۸-۱ روش رساله	.....	۸
۹-۱ سازمان و نظام رساله	.....	۸

فصل دوم: ملاحظات نظری	.....	۱۰
۱-۲ مقدمه	.....	۱۱
۲-۲ تکواژ و انواع آن	.....	۱۱
۱-۲-۲ تکواژ آزاد، تکواژ مقید	.....	۱۲
۲-۲-۲ تکواژ دستوری و تکواژ قاموسی	.....	۱۲

- ۱۴ ..... ۳-۲-۲ وند
- ۱۵ ..... ۳-۲ واژه و انواع آن
- ۱۶ ..... ۱-۳-۲ صورت کلمه و واژه قاموسی
- ۱۷ ..... ۲-۳-۲ واژه بسیط، مشتق، مرکب، مشتق مرکب
- ۱۷ ..... ۴-۲ جایگاه صرف در دستور زایشی و اجزاء آن
- ۱۹ ..... ۱-۴-۲ اشتقاق و تصریف
- ۲۰ ..... ۱-۱-۴-۲ معیارهای جداسازی اشتقاق و تصریف
- ۲۰ ..... ۱-۱-۴-۲ الزام
- ۲۰ ..... ۲-۱-۴-۲ انگیزه نحوی
- ۲۲ ..... ۳-۱-۴-۲ تغییر مقوله نحوی
- ۲۳ ..... ۴-۱-۴-۲ صیغگان
- ۲۴ ..... ۵-۱-۴-۲ تفاوت‌های معنایی
- ۲۵ ..... ۶-۱-۴-۲ زایایی
- ۲۶ ..... ۷-۱-۴-۲ پیش‌بینی پذیری معنایی
- ۲۷ ..... ۸-۱-۴-۲ تفاوت‌های مطرح‌شده در مطالعات روان‌شناسی زبان و عصب‌شناسی
- ۲۸ ..... ۲-۱-۴-۲ جایگاه تصریف و اشتقاق در دستور
- ۳۰ ..... ۲-۴-۲ اشتقاق و ترکیب
- ۳۳ ..... ۵-۲ مبانی نظری رساله
- ۳۳ ..... ۱-۵-۲ معنی‌شناسی دستوری
- ۳۹ ..... ۲-۵-۲ معنی‌شناسی مفهومی
- ۴۷ ..... ۳-۵-۲ ساخت موضوعی
- ۵۳ ..... ۴-۵-۲ مدل معنایی اسلکت - بدنه در مطالعه اشتقاق

۶۸	فصل سوم: پیشینه مطالعات
۶۹	۱-۳ مقدمه
۶۹	۲-۳ مطالعات پژوهشگران ایرانی
۹۴	۳-۳ مطالعات پژوهشگران غربی
۱۱۱	فصل چهارم: عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی
۱۱۲	۱-۴ مقدمه
۱۱۲	۲-۴ محک نظام مؤلفه‌ای لیبر (۲۰۰۴) با بررسی عملکرد معنایی پسوند -گر
۱۲۰	۳-۴ نظام مؤلفه‌ای اصلاح شده
۱۴۴	۴-۴ تحلیل عملکرد معنایی پسوند -گر به کمک نظام مؤلفه‌ای اصلاح شده
۱۴۸	۵-۴ اسکلت معنایی و حوزه عملکرد پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی
۲۲۴	۶-۴ تحلیل نمودارها
۲۴۰	۷-۴ مرز بین اشتقاق پسوندی و تصریف پسوندی
۲۵۲	۸-۴ مرز بین اشتقاق پسوندی و ترکیب
۲۵۸	فصل پنجم: نتیجه‌گیری
۲۵۹	۱-۵ مقدمه
۲۵۹	۲-۵ خلاصه
۲۶۰	۳-۵ یافته‌های تحقیق
۲۶۲	۴-۵ پیشنهادهایی برای مطالعات بعدی
۲۶۳	کتاب‌نامه فارسی
۲۶۷	کتاب‌نامه انگلیسی
۲۷۱	واژه‌نامه فارسی به انگلیسی

۲۷۹	.....	واژه‌نامه انگلیسی به فارسی
۲۸۷	.....	نمایه نام‌ها
۲۹۱	.....	چکیده انگلیسی (abstract)

سپاس‌گزاری

خدای بخشنده مهربان را شکر می‌گویم که فرصت و توان انجام این مهم را بر من ارزانی داشت.

در ابتدا بر خود لازم می‌دانم مراتب تشکر و سپاس خود را نسبت به اساتید گرانقدرم ابراز بدارم.

استاد بزرگوارم، جناب آقای دکتر علی‌اشرف صادقی، علیرغم مشغله بسیاری که داشتند، زحمت راهنمایی این رساله را بر عهده گرفتند و همواره با حوصله، محبت و دقت تمام راهنمایم بودند. از ایشان بسیار سپاسگزارم و مفتخرم که شاگردی در محضر این استاد برجسته را تجربه کردم.

جناب آقای دکتر محمد دبیرمقدم، در مقام استاد مشاور، با دقت علمی بی‌نظیری رساله را خواندند و نکات بسیار ارزشمندی را بیان داشتند. طی سال‌ها شاگردی در محضر استاد، بهره‌های بسیاری برده‌ام. تا زنده هستم سپاسگزار ایشان خواهم بود.

سرکار خانم دکتر ویدا شقاقی، در مقام استاد مشاور، با دقت خاصی رساله را خواندند و طی جلسات مشاوره متعددی مسائل مهمی را نقادانه و دلسوزانه مطرح فرمودند. از استاد به پاس هر آنچه طی سال‌ها شاگردی در نزدشان آموختم سپاسگزارم.

در اینجا همچنین مایلم از کسانی که در طول نگارش رساله یاریم کردند تشکر کنم. از آقایان دکتر گیت بویج، هرالذ باین، خانم دکتر بث لوین و بخصوص خانم دکتر راشل لیبر کمال تشکر را دارم که با ارسال بخش مهمی از منابع مورد نیاز و پاسخ دقیق و سریع به سؤالاتم یاریم کردند.

از همسر مهربانم، خانم ساچلی شقاقی، سپاسگزارم که در تمام طول مسیر در کنارم بودند. بی تردید بدون کمک و دلگرمی ایشان انجام این مهم بسیار دشوار می بود.

چکیده

رساله حاضر به بررسی عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی می‌پردازد. در این رساله مدل معنایی اسکلت-بدنه لیبر (۲۰۰۴) پس از بررسی دقیق و مشخص شدن نارسایی‌هایش اصلاح و تکمیل شده و در مطالعه پسوندافزایی زبان فارسی به کار گرفته شده است.

در انجام این کار نمونه واژه‌های مشتق از پسوندهای مورد مطالعه از دو فرهنگ انوری و صدری‌افشار استخراج شده‌اند. ملاک انتخاب این پسوندها حضورشان در دست کم دو اثر از سه اثر صادقی (۱۳۷۰-۷۲)، کلباسی (۱۳۷۱) و کشانی (۱۳۷۱) است.

بر اساس مدل معنایی اسکلت-بدنه اصلاح شده، برای پسوندهای اشتقاقی تنها به دو سطح معنایی با عناوین اسکلت معنایی و پوسته معنایی قائل می‌شویم در حالی که واژه‌های زبان از سه سطح اسکلت، بدنه و پوسته معنایی برخوردارند. برای رسیدن به اسکلت معنایی پسوند، مقوله‌ها/زیر مقوله‌های معنایی ممکن با بهره‌گیری از مدل معنایی اسکلت-بدنه در اختیار قرار می‌گیرد تا متعاقباً با بررسی دقیق واژه‌های مشتق استخراج شده، نوع مقوله/زیر مقوله و لذا اسکلت معنایی هر پسوند تعیین شود. در این رساله علاوه بر تعیین اسکلت معنایی پسوندها، چگونگی همنشینی پسوند با پایه و تشکیل واژه مشتق و نیز چگونگی شکل‌گیری معانی و تعابیر مختلف منسوب به هر پسوند بررسی شده است. در نهایت با بهره‌گیری از مدل اسکلت-بدنه معنایی به تمایز بین پسوندافزایی اشتقاقی با ترکیب و تصریف پرداخته شده است.

رساله حاضر در پنج فصل با عناوین مقدمه، ملاحظات نظری، پیشینه مطالعات، عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی و نتیجه‌گیری تدوین شده است.

جدول نشانه‌ها

مفهوم	نشانه
یا	/
واج‌نویسی	//
مؤلفه معنایی / اسکلت معنایی	[ ]
موضوع در اسکلت معنایی (مدل لیبر ۲۰۰۴)	([ ])
بدنه معنایی	<...>
موضوع هم‌نمایه شده (مدل لیبر ۲۰۰۴)	([i])
غیر دستوری	*
ساخت زبانی عجیب	!
مفهوم زبانی یا غیرزبانی در معنی‌شناسی مفهومی	#...#
جایگاه پایه در درون اسکلت معنایی پسوند	—
موضوع در درون اسکلت معنایی	()
تابع ارزش مؤلفه متناظر در پایه	□

فصل اول: مقدمه

۱-۱ مقدمه

گوشوران بر این امر که کلمات به کار رفته در زبان‌شان از اجزاء کوچک‌تری ساخته شده‌اند- هرچند اغلب به صورتی غیر آگاهانه- واقفند. به عنوان مثال هر شخص فارسی‌زبانی می‌داند که کلمه *ناسازگاری* از اجزاء *نا- ساز+ گار+ ی* تشکیل شده است. حال برخی افراد به صورتی آشکار قادر به تجزیه این کلمه می‌باشند و بسیاری دیگر ناآگاهانه صاحب چنین دانشی هستند. شاهد این ادعا رد ترکیب‌های متفاوتی از همین اجزاء از سوی گوشوران است، مانند *سازناگاری و *گارناسازی. همچنین آنها می‌دانند که می‌توان مثلاً از *نا-* در برخی واژه‌های دیگر با همین کاربرد استفاده کرد. برخی از این گونه واژه‌ها عبارتند از: *نابلد، نامرد، نالایق و ناراحت*.

آنچه گفته شد تنها بخشی از دانشی است که گوشوران زبان فارسی در مورد اجزاء سازنده واژه‌های فارسی، کاربرد و نقش آنها می‌دانند. هدف علم زبان‌شناسی نظری ارائه توصیفی دقیق و علمی از دانش‌زبانی گوشوران است. دانشی که فرد بدان نیاز دارد تا به عنوان گوشور یک زبان به شمار رود. رساله حاضر تلاشی است در این مسیر و سعی دارد به عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی بپردازد. در زیر به عنوان رساله، بیان موضوع، پرسش‌های رساله، فرضیه‌ها، هدف، اهمیت رساله، روش رساله و در نهایت سازمان و نظام رساله می‌پردازیم.

۱-۲ عنوان رساله

در سنت مطالعات صرف، فرایند اشتقاق بیشتر به لحاظ ساختاری و واجی مورد بررسی قرار گرفته است (لیبر ۲۰۰۴: ۲)^۱. رساله حاضر سعی دارد به بخشی از فرایند اشتقاق، به زبانی دقیق‌تر **پسوندافزایی اشتقاقی**^۲، از منظری معنایی بنگرد. این رساله درباره معنی آن دسته از واژه‌های مشتق زبان فارسی است که از پسوندافزایی اشتقاقی حاصل شده‌اند.

^۱ R. Lieber

^۲ derivational suffixation

۱-۳ بیان موضوع

با مشاهده واژه‌های مشتق حاصل از پسوندافزایی این سؤال در ذهن شکل می‌گیرد که یک پسوند اشتقاقی خاص از چه معنی یا نقشی برخوردار است؟ مقایسه تنها چند نمونه از کاربرد یک پسوند خاص و ملاحظه معانی و نقش‌های متنوع منسوب به آن در واژه‌های مختلف، خبر از پیچیدگی عملکرد آن پسوند می‌دهد. در واقع پس از جمع‌آوری چندین نمونه از کاربردهای یک پسوند خاص و دسته‌بندی آنها، وجود معانی، تعبیر و نقش‌های متنوع این سؤال را پیش می‌کشد که اگر برای پسوند اشتقاقی قائل به وجود معنی باشیم، این معنی چیست؟ برای روشن‌تر شدن مطلب به نمونه‌هایی از کاربرد پسوند -گر و دسته‌بندی معنایی آن توجه می‌کنیم:

اسم شغل	آمارگر، آرایشگر، تدوینگر
اسم طبقه (غیر شغل)	ایثارگر
اسم ابزار	چاپگر، حسگر، تابشگر
اسم شخص غیر عامل	توانگر
اسم شخص عامل با مفهوم ویژگی یا مبالغه	حیله‌گر، تلاشگر، آزارگر
اسم صرفاً عامل	تماشاگر

جدول شماره ۱) دسته‌بندی معنایی واژه‌های مشتق از -گر

وجود تعبیر مختلف در واژه‌های فوق امکان انتساب همه آنها را به پسوند -گر با مشکل روبرو می‌کند. سؤال این است که آیا مفاهیم شغل، طبقه، ابزار، عامل، غیرعامل، ویژگی و مبالغه همگی متعلق به -گر هستند؟ مشاهده طیف وسیعی از معانی در کاربردهای یک پسوند این احتمال را بعید می‌سازد.

نکته مهمی که در میان معانی و تعبیر منسوب به یک پسوند خاص جلب توجه می‌کند، پدیده چندمعنایی^۳ است. طبق تعریف، چندمعنایی شرایطی است که طی آن

^۳ polysemy

یک واحد زبانی از چند معنی مرتبط برخوردار باشد (هادسن ۲۰۰۰: ۳۱۳)^۴. بدین ترتیب در چندمعنایی با معانی مختلفی سروکار داریم که دارای اشتراکاتی هستند و لذا آنها را معانی مختلف تنها یک واحد زبانی در نظر می‌گیریم. از این جنبه، چندمعنایی در تقابل با هم آوا- هم‌نویسی^۵ قرار می‌گیرد. می‌دانیم که واحدهای هم آوا- هم‌نویس تنها الفاظی مشابه هستند که هیچ رابطه معنایی بین آنها وجود ندارد. به عنوان مثال سه واژه *شانه* به معنی وسیله آرایش مو، *شانه* به معنی کتف و *شانه* به معنی جای تخم مرغ سه واژه هم آوا- هم‌نویس هستند (صفوی ۱۳۷۹: ۱۱۱). به هنگام ثبت در فرهنگ لغت، صورت‌های چندمعنی تحت یک مدخل قرار می‌گیرند اما صورت‌های هم آوا- هم‌نویس مدخل‌های متفاوتی را تشکیل می‌دهند. چندمعنایی در سطح تکواژهای دستوری نیز قابل طرح است. به عنوان نمونه پسوند اشتقاقی -*ر* واژه‌هایی نظیر *خریدار* و *گرفتار* را با معانی فاعلی و مفعولی تولید می‌کند. با این حال معانی ذکر شده برای این پسوند را به صورت‌های جداگانه در فرهنگ لغت مدخل نمی‌کنند بلکه هر دو معنی را ذیل همان مدخل -*ر* می‌آورند.

چندمعنایی موجود در کاربردهای یک پسوند اشتقاقی نیز حاکی از وجود نوعی اشتراک معنایی میان آن کاربردها است. به عبارت دیگر عاملی مشترک در تمام کاربردهای یک پسوند اشتقاقی وجود دارد که آنها را مثل رشته‌ای به یکدیگر وصل می‌کند. به نظر می‌رسد که تعیین دقیق معنی یک پسوند اشتقاقی در گرو تعیین این معنی مشترک و اولیه باشد.

تا به اینجا به آن بخشی از معنی یک پسوند اشتقاقی که مشترک بین معانی و تعبیر مطرح در کاربرد آن بود اشاره شد. حال به بخشی می‌پردازیم که در تمام واژه‌های حاصل از یک پسوند اشتقاقی حاضر نیست. بازمی‌گردیم به کاربردهای مختلف پسوند -*گر* در نمونه‌های فوق و اینکه بروز مفاهیمی چون ابزار، شغل، عامل، ویژگی و مبالغه چگونه قابل توجیه هستند. می‌دانیم پسوند اشتقاقی به یک پایه^۶ افزوده می‌شود که خود

^۴. G. Hudson

^۵. homonymy

^۶. base

دارای معنی می‌باشد. با این اوصاف، برخی از مفاهیم متنوع در کاربرد یک پسوند را باید ناشی از معنی پایه دانست نه پسوند. همچنین بخشی دیگر از معانی موجود در کاربرد یک پسوند می‌تواند ناشی از پدیده **واژگانی شدگی**^۷ باشد و نیز از آنجایی که واژه مشتق، پس از تولید، در ساختار یک جمله جای می‌گیرد، لذا برخی از معانی منسوب به آن می‌تواند حاصل تأثیر بافت زبانی بر واژه مشتق باشد.

با توجه به آنچه ذکر شد برای توصیف صحیح عملکرد پسوندهای اشتقاقی، جداسازی معانی و تعابیر ثانویه از معنی خود پسوند ضروری می‌نماید. پس از تعیین معنی یک پسوند چگونگی همنشینی آن با پایه، چگونگی تشکیل یک واحد ارجاعی و شرایط بالقوه برای ظهور معانی و تعابیر مختلف ثانویه در چارچوب یک نظام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۴ پرسش‌های رساله

در رساله حاضر پرسش‌های زیر مطرح می‌شوند:

۱. پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی از چه نوع معنایی برخوردارند؟
۲. وجود معانی و تعابیر مختلف در کاربرد یک پسوند ناشی از چیست؟
۳. پسوند اشتقاقی و پایه چگونه کنار هم تشکیل یک واحد ارجاعی را می‌دهند؟

۱-۵ فرضیه‌ها

۱. پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی عمدتاً فقط شامل معنایی می‌شوند که از آن با عنوان **اسکلت معنایی**^۸ نام خواهیم برد و معمولاً فاقد آن بخشی از معنی هستند که **بدنه معنایی**^۹ نامیده می‌شود.

---

7. lexicalization
8. semantic skeleton
9. semantic body

۲. بخش عمده‌ای از معانی و تعابیر مختلف ناشی از کاربرد یک پسوند اشتقاقی حاصل تعامل معنی پسوند و ساخت موضوعی آن با معنی پایه و ساخت موضوعی پایه است.

۳. واژه مشتق ماحصل همنشینی اسکلت^{۱۰} معنایی پسوند با اسکلت و بدنه معنایی پایه است. تشکیل یک واحد ارجاعی با توجه به هسته بودن پسوند و هم‌نمایگی^{۱۱} شکل گرفته بین موضوع‌های پسوند و پایه به وجود می‌آید.

۶-۱ هدف رساله

در رساله حاضر دو هدف عمده مدنظر است:

۱. ارائه نظام و چارچوبی مشخص که بر اساس آن بتوان به صورتی نظام‌مند به مسائل مربوط به عملکرد معنایی پسوندهای اشتقاقی زبان به طور عام و زبان فارسی به طور خاص پرداخت. این نظام امکانی را فراهم می‌سازد که بتوان از منظری جدید فرایند اشتقاق را مورد بررسی قرار داد.
۲. مشاهده، استخراج و بررسی معانی پسوندهای اشتقاقی زبان فارسی در قالب نظام فوق‌الذکر و توصیف عملکرد آنها به منظور یافتن راهی برای پیش‌بینی عملکردشان.

۷-۱ اهمیت رساله

۱. مطالعات سنتی در اشتقاق، علیرغم دارا بودن نکاتی بسیار ارزشمند، معمولاً در قالب یک نظام نمی‌گنجند. این امر باعث می‌شود که تحلیل‌های سنتی غالباً دچار نوعی ذره‌گرایی مفرط شوند و تا حد زیادی به تعمیم‌های موجود در عملکرد

---

۱۰. می‌شد به جای اسکلت از واژه چارچوب نیز استفاده کرد. این کار به دو دلیل صورت نگرفت: اول آنکه چون در متن از واژه مشابه چارچوب زیاد استفاده شده است، به کار بردن چارچوب به عنوان یک اصطلاح در کنار این واژه‌ها ممکن بود باعث دشواری درک متن شود. دوم و مهم‌تر آنکه لیبر در انتخاب دو اصطلاح اسکلت و بدنه به شباهت بین آنها و اسکلت و بدن آدمی نیز توجه داشته است، بدین صورت که اسکلت همواره ثابت است اما بدنه می‌تواند کم یا زیاد شود (لیبر ۲۰۰۴: ۱۰).

^{۱۱}. co-indexation